

# En ny typ av Karl Knutssons Stockholmsörtugar

Av Pekka Sarvas

Vid en genomgång av den år 1954 upphittade myntskatten från Biskopskulla kyrka i Uppland (1) lade författaren bland Karl Knutssons Stockholmsörtugar märke till ett från de andra avvikande mynt. I en senare diskussion med Kenneth Jonsson framgick, att också han hade observerat denna typ, dock inte i Biskopskullafyndet utan i Sven Svenssons samling av svenska mynt; Jonsson behandlar dock myntet som en variant (2).

Myntet i fråga (fig. 1) står mycket nära Lagerqvists (huvud)typ 3 av Karl Knutssons örtugar med Bondevapnet på stort kors på åtsidan och trekronorsvapnet på stort kors på frånsidan (3). Frånsidan är en helt vanlig Stockholmsstämpel av typ LL 3 och också åtsidans bild och dess komposition verkar som en vanlig Stockholmsprägling. Ett närmare betraktande avslö-

jar dock att åtsidans inskrift avviker väsentligt från den vanliga. Inskriften lyder nämligen KARO|LVS: D|EI:GR|A'RXS i stället för den vanliga KAR|OLI|REX|S'G'. Örtugen väger 1.60 g och den är på sina båda sidor stämpelidentisk med det av Jonsson omnämnda exemplaret i Sven Svenssons samling, som väger 1.42 g.

Inskriften KAROLVS DEI GRA(tia) R(e)X S(ve-corum) innehåller *devotio* DEI GRATIA och skiljer sig med detta märkbart från unionstidens svenska mynt, som före Hans (1497-1502) aldrig har denna form av kungens titel. DEI GRATIA förekommer nog i svenska örtugar första gången redan under Albrekt av

*Bild 1. Karl Knutssons Stockholmsörtug med devotio DEI GRA(tia) ur myntskatten från Biskopskulla kyrka, Uppland. I skala 2:1 samt i naturlig storlek. Foto Jüri Tamsalu, KMK.*



Mecklenburgs tid, egentligen under förra delen av hans regering (LL 3 och LL 5) (4), men av någon anledning förändras åtsidans inskrift från ALBERTVS DEI GRACIA till den enkla ALBERTVS REX (LL 4) och denna enkla form blir därefter bestående också för hans efterträdare. Det är nog omöjligt att bestämt avgöra den orsak som ligger bakom denna förändring, men det kan inte förnekas att tanken på Sverige som ett valrike bakom förändringen är lockande. Det måste dock samtidigt medges, att *devotio DEI GRATIA* förekommer kontinuerligt såväl i de medeltida kungasigillerna som också i de medeltida kungabreven (5).

Dateringen av denna nya typ av Karl Knutssons Stockholmsörtugar är givetvis bunden till dateringen av LL 3. Kenneth Jonsson har på s.a.s. typologiska grunder försökt ordna de svenska örtugarna från tiden 1441-1470 till en kronologisk serie (6). I denna serie placeras Karl Knutssons örtugar av typ LL 3 till hans sista regeringsperiod, d.v.s. till tiden 1467-1470. Den första och längsta regeringsperioden 1448-1457 skulle enligt Jonsson representeras av LL 1 och LL 2, den andra perioden 1464-1465 av LL 4. Med dessa dateringar ställer Jonsson sig emot den sedan Hildebrand allmänt accepterade dateringen av LL 1 och LL 2 till 1448-1449, vilket i sin tur förutsätter att LL 3 eller LL 4 måste ha kommit i cirkulation redan under år 1449 (7).

När det gäller dateringen av mynttyper för Karl Knutssons första regeringsperiod har vi ett viktigt dateringsinstrument till vårt förfogande, nämligen Karls myntkontrakt med Heyne van Nadelwijk, daterat den 2 maj 1449. I kontraktet bestäms örtugens halt till 10 lod (= 625/1000) och dess vikt till 34 kast (= 136 st.) av en mark (= 210.6 g) verksilver, d.v.s. 1.55 g (8). I bild 2 har antecknats dessa utmyntningsgrunder

samt vikter och haltanalyser för en del svenska örtugar från Albrekt av Mecklenburg fram till Kristian I (9). Man ser tydligt att Karls Stockholmsörtugar förekommer i två grupper: tre av dem (alla LL 1 och LL 2) hör ihop med Erik av Pommerns och Kristoffer av Bayerns örtugar medan de andra örtugarna av typ LL 3 hör ihop med Kristian I:s örtugar och framför allt med 1449 års myntordning. Detta bevisar otvetydigt att utmyntningsgrunden för LL 3 hör ihop med myntordningen från 1449 och att LL 1 och LL 2 hör till en äldre myntordning och måste således dateras, liksom Hildebrand och Lagerqvist har gjort, till den korta tiden 1448-1449.

Den sällsynta typen LL 4, antingen med inskriften KAR|OLV|SRE|XSN eller enbart KARO|LVS|REX|SVE och som av Hildebrand har förts till Karl Knutssons korta tid som kung både i Sverige och i Norge (juli 1449-juli 1450 (10)), är av samma grundtyp som LL 3 och som synes också av samma vikt. Enligt en av Lagerqvist publicerad analys har denna typ också samma halt som de i bild 2 antecknade örtugar av typ LL 3 (11). Det är lockande att tänka sig LL 4b med inskriften REX SVE(corum) som präglad i maj-juli 1449 och LL 4a med inskriften REX S(vectorum)N(ormannorum) eller REX S(veciae)-N(orvegiae) under tiden juli 1449-juli 1450. Denna tankegång medför att typ LL 3 skulle ha börjat präglas först efter juli 1450. Säkert är att standarden för LL 3 och LL 4 började myntas i maj 1449. Då frånsidor till LL 3 och LL 4 också förekommer ihopkopplade (LL 5), betyder detta att dessa typer står tidsmässigt mycket nära varandra.

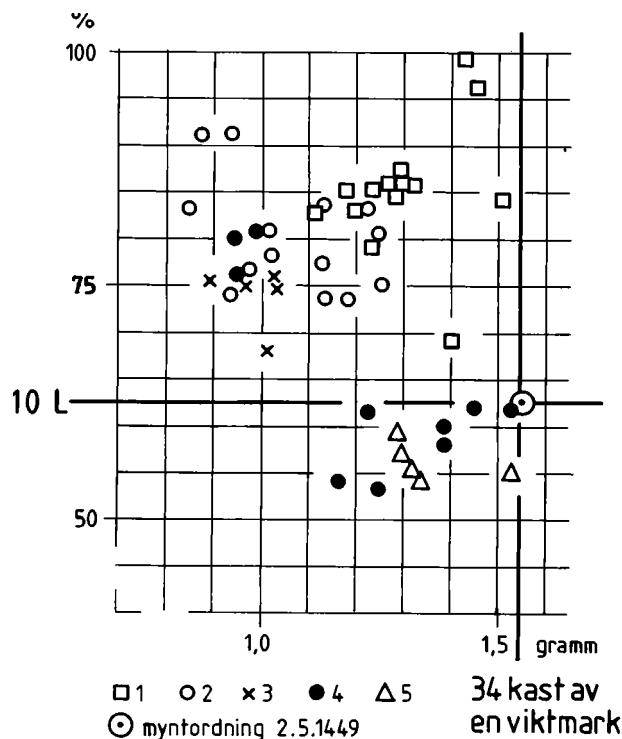
Man måste också räkna med möjligheten att LL 3 skulle höra först till tiden efter den 17 september 1453, då Karl Knutsson tillsammans med riksrådet utger en förordning om kursen på utländska mynt och om sil-

vertull för anskaffandet av silver för en ökad utmyntning. I denna förordning framgår 1) att man hittills har präglat mynt enbart i Stockholm och också där i en liten skala samt 2) att man nu vid sidan av Stockholm vill grunda nya myntverk i Kalmar, Söderköping och Åbo (12). Då Åbomynten (LL 6) i princip står mycket nära Stockholmspräglingarna av typ LL 3, skulle dessa kunna betraktas som samtidigt planerade och båda präglade efter september 1453; före detta hade ju Karl inget myntverk i Åbo. I förordningen från år 1453 framkommer också, att man importerade gotländska och andra utländska mynt till Sverige samtidigt som man exporterade och nedsmälte svenska mynt. Det talas nog enbart om utförseln och nedsmältningen «av det lilla som här i Stockholm myntas», men troligen menas här svenska mynt i allmänhet, d.v.s. också präglingarna av Karls företrädare – om dessa inte redan tidigare hade blivit bortdragna ur cirkulationen. Den följande tabellen, som till sin grund har det samma materialet som diagrammen i bild 2, förklarar möjligen bakgrunden till både myntförordningen från år 1449 och förordningen från år 1453 (13).

Av tabellen, liksom också av diagrammen (fig. 2) kan först läsas en försämring av örtugens finvikt som förorsakas av förminskningen av myntens både halt och vikt. Denna försämring från Albrekts örtugar till Erik av Pommerns örtugar motsvarar enligt analyserna exakt den kursförändring från 6 till 8 mark, som framkommer i de skriftliga källorna från början av 1400-talet (14). Under Kristoffer av Bayerns tid sker skynbarligen ännu en liten försämring från Erik av Pommerns tid och till samma låga standard hör ännu de första av Karl Knutssons örtugar (LL 1 och LL 2). Det kan väl antagas att en myntförsämring från Erik

|                                                          | antalet<br>av de ana-<br>lyserade<br>mynten | medel-<br>vikten | medel-<br>halten<br>i ‰ | medel-<br>finvik-<br>ten |
|----------------------------------------------------------|---------------------------------------------|------------------|-------------------------|--------------------------|
| Albrekt av Mecklenb.<br>1364-1389<br>(LL 3,4,5,7,8,9,10) | 14                                          | 1.31             | 850                     | 1.11                     |
| Erik av Pommern<br>1396-1439<br>(LL 1,2,3,4,5,6)         | 14                                          | 1.07             | 799                     | 0.85                     |
| Kristoffer av Bayern<br>1441-1448<br>(LL 2,3,4)          | 5                                           | 1.01             | 740                     | 0.75                     |
| Karl Knutsson<br>1448-1449<br>(LL 1,2)                   | 3                                           | 0.97             | 790                     | 0.77                     |
| Karl Knutsson<br>1449-<br>(LL 3)                         | 7                                           | 1.34             | 587                     | 0.79                     |
| Kristian I<br>1457-1464<br>(LL 2,3)                      | 5                                           | 1.36             | 560                     | 0.76                     |

av Pommerns sedan länge allmänt erkända standard (1 mark silver = 8 mark i örtugar) har enligt Greshams lag lett till tesaureringen av äldre och bättre mynt. Ordet tesaurering i detta sammanhang innehåller enligt min mening såväl den egentliga tesaureringen som också exporten och nedsmältningen av rikets cirkulerande betalningsmedel. Möjligen har denna myntförsämring med sina verkningar å sin sida inverkat menligt på Kristoffers popularitet i Sverige. Karl Knutssons första präglingar (LL 1 och LL 2) ser ut att vara av bättre halt men av mindre vikt; finvikten blir dock, som sagt, den samma som för Kristof-



**Bild 2. Halt och vikt för svenska medeltidsörtugar fram till Kristian I. 1. = Albrekt av Mecklenburgs örtugar (LL 3-5, 7-10). 2. = Erik av Pommerns örtugar (LL 1-6). 3. = Kristoffer av Bayerns örtugar (LL 2-4). 4. = Karl Knutsson Stockholmsörtugar (LL 1-3). 5. = Kristian I:s örtugar (LL 2-3). 6. = Örtugens vikt och halt enligt förordningen 2.5.1449. (Obs. Kast är ett senmedeltida uttryck för 4 styck).**

fers örtugar. Detta har å sin sida troligen verkat negativt på Karl Knutssons folkgunst och han har sett sig tvungen att genomföra en myntreform år 1449. Och som ses av hans nya örtugar präglade enligt myntordningen 2.5.1449 (LL 3 i tabellen) så har han i vikten strävat till de gamla goda örtugarna från Albrekt av Mecklenburgs tid. Men han har dock inte kunnat för-

bigå de ekonomiska realiteterna och har varit tvungen att sänka örtugarnas halt, så att slutresultaten har blivit den samma finvikten som tidigare. Detta förfaringssätt är ju inte okänt i mynthistoriska situationer, där man efter en längre myntförsämring har varit tvungen till en myntreform. Skillnaden mellan myntordningens halt (625/1000) och medelhalten i tabellen kan till en del bero på det att medeltidens finsilver, som man gick ifrån, i renhet aldrig nådde över c. 960/1000 (15).

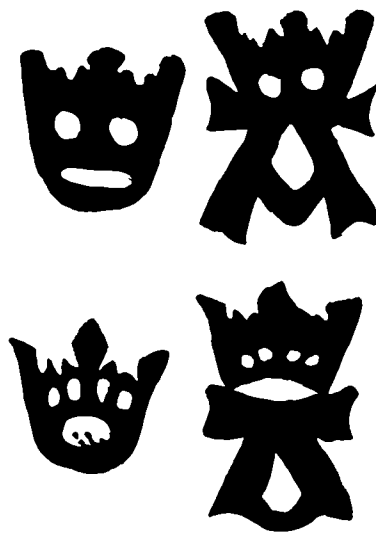
Som ovan redan har antytts, så är det sannolikt att den i tabellen framkommande ändringen med LL 3 i själva verket började med LL 4. Som det kan läsas av förordningen år 1453, så ledde 1449 års myntreform inte till det önskade resultatet. Rikets mynt tesaurerades fortfarande, vilket bevisar att folket snart har märkt reformens s.a.s. kosmetiska karaktär. För att upprätthålla landets myntsystem såg kungen och rådet sig tvungna att införa officiella tvångskurser för utländska myntsorter samt att tillgripa åtgärder för att garantera en tillräcklig inhemsk utmyntning. Och som också redan ovan har antytts, så passar typ LL 3 här bra in i bilden. Av de planerade tre nya myntverken öppnades dock endast det i Åbo, där man börjar präglingen med samma huvudtypa som i Stockholm (LL 3 och LL 6). Under Kristian I:s tid fortsätter man med samma 1449 års standard. Då vi inte känner till nya mynttyper för de andra av Karl Knutssons regeringsperioder, måste vi antaga att typ LL 3 (och också LL 6?) fortsatte att präglas fram till 1470.

Vid genomgången av Karl Knutssons Åboörtugar för en stämpelundersökning har författaren kunnat fastställa, att också utseendet av de i mynten avbildade kronorna bildar en daterande detalj. Som framgår av fig. 3 och 4, så kan dessa kronor ha antingen två eller fyra «öppningar». Åbomaterialet bevisar för sin



*Bild 3. Karl Knutssons Åboörtugar med kronan med två eller fyra öppningar. LL 6(a) = NM 66023:c, LL 6(b) = Antell 373b. Skala 1:1.*

del att kronorna med två öppningar är äldre än de med fyra öppningar. Om man genomgår hela örtugsmaterialet från 1400-talets första halvdel, märker man att kronorna med två öppningar är allena rådande för Erik av Pommerns och Kristoffer Bayerns örtugar; det enda undantaget utgörs av Eriks Åboörtugar. Också Karl Knutssons äldsta typer (LL 1 och LL 2) har endast två öppningar i kronorna och det samma gäller också hans typ LL 4. Först i typerna LL 3 och LL 6 förekommer vid sidan av två också fyra öppningar och som redan konstaterats bevisar Åbomaterialet att mynten med kronor med fyra öppningar är yngre. Åbomaterialet bevisar därtill att typen med två öppningar i kronorna kan ännu findelas i två grupper: utan och med stjärnor vid åtsidans krona och vid nedersta kronan i frånsidans vapenbild. Av dessa är varianten med stjärnor yngre; typen med fyra öppningar i kronorna har alltid stjärnor som bitecken. Kronorna i Kristian I:s såsom också i de s.k. interregnumsmynnten (1465-1467) har alltid fyra öppningar. Om denna övergång från en krontyp till annan har skett redan under Karl Knutssons första regeringsperiod före 1457 eller först med den nya örtugspräglingen för Kri-



*Bild 4. Kronotyperna i Karl Knutssons Åboörtugar.*

stian I, kan inte avgöras förän efter en noggrann stämpelundersökning av alla kända Stockholmsörtugarna av typ LL 3. Denna skillnad på myntens kronor beror för sin del på förändringarna i de som förebild – ideelt eller konkret – använda kronorna. Den har antingen haft tre synliga liljespetsar eller så har man avbildat en krona som mellan liljespetsarna har ännu haft ensamma enklare spetsar. I det senare fallet uppstår då i myntet en silhuetterad krona med fyra öppningar. I sigillmaterialet som utgör den bästa motsvarigheten till myntens vapenbilder, har Erik av Pommerns sigill kronor med mellanspetsar emedan Kristoffer av Bayerns bevarade sigill har kronor med bara tre liljespetsar. Denna enkla form har också kronorna i Karl Knutssons båda bevarade sigill. Kristian I:s sigill har sedan alla kronor med fyra öppningar. Detta motsvarar således ganska bra utvecklingen av kronobilderna i örtugarna (16) och skulle påvisa ett visst samband

av utvecklingen i både mynt och sigill. Då vi måste antaga, att det ofta har varit samma gravörer bakom dessa båda arter av stämplat, är detta samband i och för sig inte så märkligt.

För Biskopskullaskatten finns en tämligen bra motsvarighet från Finland: skatten från Oravaisensaari i finska Nedertorneå, som upphittades till största delen år 1920. En del av skatten hade blivit skingrad i åkern och upphittades senare i smärre poster under årtiondenas gång (17). I dag känner man inalles 549 mynt från Oravaisensaariskatten, medan Biskopskullafyndet omfattar 375 örtugar och två brakteater av penningvalör. Till Biskopskullafyndet hör 42 exemplar av Kristian I:s örtugar samt en interregnumsörtug, vilka båda grupper fattas i Oravaisensaari. Den förra måste således betraktas som yngre av dessa två fynd. Men tidsskillnaden kan bestämmas ännu snävare. Om vi utgår ifrån den ovananförda indelningen av Karl Knutssons örtugar med hjälp av öppningarnas antal i kronor, så fattas den senare gruppen med fyra öppningar totalt i Oravaisensaari. I följande tabell har Lagerqvists typer LL 3 och LL 6 delats i två undertyper efter kronoformen. För att göra skillnad mellan Lagerqvists findelning av sina typer har dessa 2 + 2 typer fått beteckningarna 3(a), 3(b), 6(a) och 6(b), där (a) betyder två och (b) fyra öppningar i de på myntet avbildade kronorna.

Som det framgår av tabellen så har Oravaisensaari-fyndet endast fyra exemplar av Karl Knutssons örtugar och av dessa är tre av typ LL 3; alla med kronor av den äldre typen och utan stjärnor som bitecken. Förutom Karl Knutssons örtugar av det yngre skiktet fattas i Oravaisensaarifyndet också det äldre skiktets Åboörtugar. Detta tillsammans med den oansenliga

|                             |            | Biskopskulla | Oravaisensaari |
|-----------------------------|------------|--------------|----------------|
| <i>Erik af Pommern</i>      |            |              |                |
| Stockholm, örtugar          | LL 1       | 34           | 24             |
|                             | 2          | 121          | 326            |
|                             | 3          | 36           | 132            |
| Västerås, örtugar           | LL 4       | —            | 1              |
|                             | 5          | 5            | 7              |
|                             | 6          | —            | 1              |
| Åbo, örtugar<br>abos        | LL 7       | —            | 1              |
|                             | LL 8       | 5            | 1              |
|                             | 9          | 1            | 1              |
| <i>Kristoffer av Bayern</i> |            |              |                |
| Stockholm, örtugar          | LL 2       | 30           | 48             |
|                             | 3          | —            | 1              |
|                             | 4          | —            | 1              |
|                             | 5          | 2            | —              |
| Åbo, örtugar                | LL 6       | 1            | 1              |
| <i>Karl Knutsson</i>        |            |              |                |
| Stockholm, örtugar          | LL 1       | —            | 1              |
|                             | 2          | 5            | —              |
|                             | 4          | 2            | —              |
|                             | —          | 1            | —              |
|                             | 3 (a)      | 33           | 3              |
|                             | 3 (b)      | 7            | —              |
| Åbo, örtugar                | LL 6 (a)   | 33           | —              |
|                             | 6 (b)      | 16           | —              |
| <i>Kristian I</i>           |            |              |                |
| Stockholm, örtugar          | LL 2       | 4            | —              |
|                             | 3          | 38           | —              |
| <i>Interregnum</i>          |            |              |                |
| Stockholm, örtugar          | LL 1       | 1            | —              |
|                             | tillsammas | 375          | 549            |

förekomsten av Karl Knutssons mynt över huvud taget tyder på att skatten har nedlagts mycket snart efter början av präglingen av LL 3.

Men tillbaka till den nya typen av Karl Knutssons Stockholmsörtugar (fig. 1). Den har ju kronor med två



Bild 5. Karl Knutsson Stockholmsörtugar ordnade efter en trolig kronologisk ordning. LL 1 och LL 2 borde dock betraktas som samtida varianter av en och samma typ. Alla mynt ur Nationalmuseets myntkabinetts (Helsingfors) samlingar. LL 1 = NM 20015:518, LL 2 = Antell 353, LL 4a = Ant. 357, LL 4b = Ant. 358, LL 3(a) = Ant. 366, LL 3(b) = Ant. 360a. Skala 1:1.

öppningar och hör således ihop med det äldre skiktet av typ LL 3. Då myntets inskrift KARO|LVS:D|EI:GR|A'RXS så väsentligt skiljer sig från den vanliga KAR|OLI|REX|S'G' och förekommer endast i dessa två med varandra stämpelidentiska örtugarna, måste denna nya typ sättas till början av den vanliga Stockholmsserien LL 3, d.v.s. till tiden före den vanliga myntinskriften har blivit befäst. Om detta sedan har skett år 1450, efter det Karl Knutsson hade förlorat den norska kronan, eller först 1453, då kungen med riksrådet hade bestämt om en ökande utmyntning, vågar författaren inte bestämt avgöra. I alla fall blir formen DEI GRA(tia) R(ex) mycket kortvarig. Trots att kungen använder denna form både i sina brev och i sina sigill (18), så verkar det som den inte skulle ha betraktats som lämplig för mynten. Det är lockande att tänka sig att kung Karl först med avsikt skulle ha velat också på mynten kalla sig en *kung av Guds nåd*,

men att detta inte från riksrådets sida hade ansetts lämpligt för en (ur stormannakretsen) vald kung i ett valrike och att Karl därefter måste nöja sig med den mycket anspråkslösare myntinskriften.

#### Noter

1. Fyndet är anmält av Nils Ludvig Rasmusson i Kungliga myntkabinetts (KMK) årsberättelse för år 1954 i *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1955, s. 173-4. I detta fynd av 375 örtugar ingår också två brakteater med krönt huvud, jmf. Brita Malmer, *Den senmedeltida penningen i Sverige, KVHAAH, Antikvariska serien* 31 (1980), s. 168. I vilken mån de senare på platsen hittade brakteaterna och en örtug av Erik av Pommern hör till myntskatten eller till det vanliga kyrkofyndmaterialet kan inte entydigt avgöras. Jmf. *NNÅ* 1956, s. 234 och Malmer a.a. Författaren kommer i det följande att behandla endast det egentliga fyndet med 377 mynt som en sluten enhet.
2. Sven Svenssons samling n:r 524 (i KMK). Mynter är omnämnt av honom redan 1979: Kenneth Jonsson, Örtugsmyntningen i Sverige 1441-1470, *Myntkontakt* 2/1979, s. 33.
3. Lars O. Lagerqvist, *Svenska mynt under vikingatiden och medeltid*, Stockholm 1970, s. 121-2 (förkortning LL).
4. Lagerqvist a.a., s. 108-9.



5. För kungasigillet. från denna tid se H. Fleetwood, *Svenska medeltida kungasigill* II, Stockholm 1942.
6. Jonsson a.a. (se not 2).
7. Hans Hildebrand, *Sveriges medeltid* I:II, Stockholm 1887, s. 849. Jmfr. också Lagerqvist a.a., s. 120-1 (se not 3).
8. Jan Liedgren, Kontrakten med myntmästarna i Stockholm och Uppsala 1449-1527, *NNÅ* 1967, s. 12-13.
9. Neutronaktiveringsanalyser utförda år 1978 av fil.dr. Rolf Rosenberg i Statens tekniska forskningscentral VTT (Esbo, Finland).
10. Hildebrand a.a., s. 851 (se not 7).
- 11) Lars O. Lagerqvist, Frågor rörande svensk myntprägling vid mitten av 1400-talet, *NNÅ* 1961, särskilt tabellen på s. 64.
12. Liedgren a.a., s. 13-15 (se not 8).
13. Tabellen är egentligen endast en med hjälp av flera analyser gjort vidarebearbetning av Lagerqvists i not 11 nämnda tabell.
14. Pekka Sarvas, Ein neuer zweiseitiger Münztyp des Königs Erich von Pommern in Turku (Åbo), *NNÅ* 1981, s. 173.
15. Jmfr. t.ex. Lagerqvist a.a., s. 62-63 samt Malmer a.a., s. 57 (se not 11 och 1).
16. Fleetwood a.a., bild 66-76 (se not 5).
17. Nationalmuseets myntkabinett 21015, 48051 och 48052. Lagerqvist omnämner i a.a., s. 69 (not 33), flera svenska myntfynd med örtugar från 1400-talets första halvdel fram till Kristian I. Författaren har dock inte haft möjlighet att för denna lilla uppsats gå genom detta väsentliga material.
18. Enligt Fleetwood a.a., s. 88-93, (not 5) hade Karl Knutsson således två stora sigill. Det första har titeln *dei gracia suevorum gothorumque rex* och är bevarat på brev daterade under tiden 10.7.1448 – 3.5.1449. Det andra stora sigillet har titeln *dei gracia suecie, norwegie gothorumque rex*. Det äldsta bevarade brevet med detta sigill är från 1.4.1451, d.v.s. efter det kungen redan hade förlorat sin norska krona. Trots detta använder han detta sigill också senare, så att det yngsta bevarade brevet är daterat 27.8.1456! Från Karl Knutssons två senare regeringsperioder finns inga bevarade sigill.